مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲ . بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021
۱۵ -۳۴

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۸/۲۷ تاریخ پذیرش نهایی : ۱۳۹۹/۱۱/۱۶

تحلیل سیر ارتباط و تأثیر سیاست‌های حکومتی بر شهرسازی و نمای شهری خانه‌های تهران در دوره‌گذار[۱]

سحر حاج محمدی، دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد ایران.
وحید احمدی*، استادیار گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.
محسن طبسی، دانشیار گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.
سیدمسلم سیدالحسینی، دانشیار گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

چکیده

معماری معاصر ایران و فراز و نشیب‌های آن همواره از منظرهای مختلفی موردبحث و بررسی واقع‌شده است. در این میان معماری دوره‌گذار یا انتقال به‌دلیل تغییرات ناگهانی در طراحی معماری همواره مورد پرسش قرارگرفته است. با توجه به این‌که عوامل بسیاری بر طراحی معماری تأثیرگذار است در این مقاله سعی در بررسی تخصصی سیر ارتباط و نحوه تأثیرگذاری میان سه عامل «سیاست»، «شهرسازی» و «معماری خصوصاً نمای شهری» شده است. دوره‌گذار به‌عنوان دوره تاریخی با ماهیت سیال و غیرکمی در بازه زمانی اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی است. همچنین به دلایل مختلفی ازجمله تغییر و انتقال قدرت حاکمیت سیاسی و کمبود منابع منتسب به این دوره دشوارتر است. بنابراین برای ارائه پژوهش جامع و شامل برای هر شاخصه سه دوره اواخر قاجار، گذار و پهلوی اول موردبررسی قرارگرفته و سیر تکاملی رویدادها و تحولات به‌صورت جامع ارائه‌شده است. روش انجام پژوهش با استفاده از راهبرد ترکیبی دو روش تفسیری- تاریخی در جایگاه روش اصلی و پژوهش موردی در جایگاه روش مکمل است. شهر تهران است که به‌دلیل مرکزیت آن در هر سه دوره به‌عنوان محدوده موردپژوهش در نظر گرفته‌شده است. مرکزیت توجه این پژوهش بر روی نمای شهری خانه‌های مسکونی قرارگرفته است. منظور از نمای شهری، نمایی است که از فضای شهری یا کوچه و خیابان قابل‌مشاهده باشد. تفسیر سیر تحول عنصر نمای شهری و خوانش ارتباط آن با شهرسازی و سیاست حکومتی به‌عنوان هدف این پژوهش تعیین‌شده که نشان از وجود ارتباطی قابل‌توجه میان این شاخصه‌ها دارد.

واژگان کلیدی: دوره انتقال یا گذار، معماری، نمای شهری، شهرسازی، سیاست‌های حکومتی، معماری مسکونی.

Analysis of the relationship and impact of government policies on urban planning and urban appearance of Tehran houses during the transition

Abstract

Contemporary Iranian architecture and its Vicissitudes has always been discussed from different perspectives. Among different architecture style, transit or transfer period, has always been questioned due to sudden changes in architectural design. Considering to the fact that many factors affect the design of architecture, in this article, tried to examine the relationship between the three factors of "governmental politics or rules", "urban planning" and "architecture, especially urban facade". The transit period is a historical period with a fluid and non-quantitative nature in the late Qajar and early Pahlavi period. It is also more difficult for a variety of reasons, including the power shift of kingdom and the lack of resources attributed to this period. Therefore, in order to present a comprehensive and inclusive research for each feature, the three periods of the late Qajar, transit and the first Pahlavi have been studied and the evolution of events and developments has been presented comprehensively. The research method is using a combined strategy of two interpretive-historical methods in the position of the main method and case study in the position of the complementary method. It is the city of Tehran, which centrality capital in all three periods has been considered as the area of this study. The focus of this research is on the urban facade of residential houses. An urban facade is the architecture façade view that can be seen from the urban space or the street and alley. Analyses and Interpretation of the urban facade evolution and reading its relationship with urban planning and governmental politics has been identified as the purpose of this study, which indicates the existence of a significant relationship between these factors.

Keywords:transit or transfer period, architecture, urban façade, urban planning, governmental politic, Residential Building.

۱- این مقاله برگرفته از رساله دکتری معماری سحر حاج محمدی تحت عنوان خوانش عوامل مؤثر بر تحول نمای بناهای مسکونی تهران در دوران انتقال است که به راهنمایی دکتر وحید احمدی و دکتر محسن طبسی و مشاوره دکتر سید مسلم سیدالحسینی در دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد در حال انجام است.

* نویسنده مسئول Vahid ahmadi@mshdiau.ac.ir

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

۱- مقدمه

معمـاری و تغییـرات آن همـواره به‌عنـوان یـک جریـان و سـیر تحـول موردنقـد و بررسـی می‌گیـرد. نقـاط عطـف ایـن تغییـرات از اهمیـت دوچنـدان برخوردار هسـتند. معمـاری دوران گـذار یـا انتقـال به‌عنـوان یکـی از مهم‌تریـن نقـاط عطـف معمـاری همـواره مدنظـر پژوهشـگران و نظریه‌پـردازان ایـن رشـته قرارگرفتـه اسـت. معمـاری یـک پدیـده فرهنگـی تأثیرگـذار و تأثیرپذیـر از عوامـل بسـیاری اسـت. ازجملـه مهم‌تریـن شـاخصه‌های تأثیرگـذار بـر تغییـرات معمـاری، می‌تـوان بـه ظـرف معمـاری یـا شهرسـازی در هـر دوره اشـاره کـرد. در حقیقـت امـر بررسـی تغییـر و سـیر تحـول معماری بـدون شـناخت زمینـه آن، امـری ناقـص و غیرممکـن بـه نظـر می‌رسـد کـه به‌عنـوان نقصـی مهـم در برخـی پژوهش‌هـای مرتبـط یافـت می‌شـود.

طبـق نظـر اندیشـمندانی همچـون فلامکـی: «شـناخت صـورت هـر موجودیـت بـرای راه یافتـن بـه ذات آن لازم اسـت. یـک اثـر معمـاری بـی شـناخت بسـتر و فرهنـگ آن به‌درسـتی بازشناسـی نمی‌شـود. همان‌طـور کـه در زبـان دیگـر هنرهـا همچـون موسـیقی نیـز بـرای شـناخت آن بایـد بـه محیـط توجـه نمـود. در غیـر ایـن صـورت آن اثـر ماننـد یـک اثـر تک‌نـوازی دریافـت می‌شـود و شـناخت ابعـاد آن امکان‌پذیـر نیسـت.» (فلامکـی، ۱۳۹۱، ۷۲ و ۳۲۳) شـهر تهـران به‌عنـوان پایتخـت ایـران در ابتـدای دوره قاجـار، چـه ازنظـر کالبـدی و چـه ازنظـر فرهنگـی از سـاختاری سـنتی برخـوردار بـود؛ بدیـن معنـی کـه مراسـم، مشـاغل، روابـط اجتماعـی، فـرم لبـاس، نـوع وسـایل حمل‌ونقـل، بافـت شـهر، ساخت‌وسـاز شـهری و غیـره کامـلاً حـال و هوایـی سـنتی داشـت و بـا دوره‌هـای پیـش از خـود، چنـدان فرقـی نمی‌کـرد (قبادیـان،۱۳۸۳، ۶۳). در ادامـه سـیر تاریخـی و در پـی تغییـرات چشـمگیر نظـر حاکمـان وقـت و تغییـرات شـکل‌گرفته در سـاختار ارزش‌هـا و سـنت‌های حاکـم بـر جامعـه، ارزش‌هـای ذکرشـده تـا حـدود زیـادی رنـگ باخـت و گرایش‌هـای تجددطلبانـه و فرهنـگ نوگرایانـه برگرفتـه از غـرب جایگزیـن ارزش‌هـای سـنتی جامعـه شـد. ایـن تغییـرات به‌وضـوح در شهرسـازی سـنتی شـهر تهـران رخ نمایانـد. در ادامـه اوج گرفتـن تغییـرات بیان‌شـده، قرارگیـری در شـرایط تاریخـی خـاص دوره و دیگـر عوامـل سیاسـی همچـون ناکارآمـدی حاکمـان وقـت، جنـگ و آشـوب‌های پیش‌آمـده و دسـت‌درازی دولت‌هـای خارجـی موجـب تشـدید تحـولات بـه وجـود آمـده شـد؛ به‌طوری‌کـه از مـرز تحـول عبـور کـرده و بـه تقابـل باارزش‌هـای پیشـین پرداخـت. مهم‌تریـن تقابـل اصلـی صـورت گرفتـه، تقابـل میـان سـنت و تجـدد در جامعـه بـود (حبیبـی و اهـری، ۱۳۸۷، ۲۳۵).

نمـود معمـاری اوج گرفتـن ایـن تغییـرات و تبدیل‌شـدن آن بـه تقابـل یـا تضـاد در دوره پهلـوی اول، پدیـد آمـد. در ایـن زمـان نمـای خانه‌هـای مسـکونی به‌طـور کامـل از حالـت درون‌گـرای خـود فاصلـه گرفتـه و تبدیـل بـه عنصـر کامـلاً برون‌گـرا شـد. نتایـج بررسـی‌ها نشـان‌دهنده جلوه‌هایـی متنـوع، متغیـر و گاه ترکیبـی از ارزش‌هـای بومـی و باورهـای غربـی حاکـم بـر معمـاری اسـت کـه دلالـت بـر حرکـت از سـنت بـه سـمت مدرنیتـه دارد (نیسـتانی وهـم کاران، ۱۳۸۹). بـا توجـه بـه مـوارد ذکرشـده، نمـای خانه‌هـای مسـکونی به‌عنـوان مهم‌تریـن عنصـر ظاهـری معمـاری کـه از تحـولات صـورت گرفتـه تأثیـر پذیرفتـه، می‌توانـد به‌عنـوان یـک شـاخص مهـم در زمینـه تغییـرات صـورت پذیرفتـه، سـیر و علـل آن، موردبررسـی قـرار گیـرد. ایـن پژوهـش نـه به‌عنـوان بررسـی یـک تغییـر سـبک معمـاری، بلکـه به‌عنـوان بررسـی یـک تضـاد و تقابـل در معمـاری ایـران دارای اهمیـت و ارزش اسـت. اهمیـت بررسـی ایـن موضـوع به‌دلیـل ایجـاد نگـرش کامـلاً مخالـف (دارای تقابـل) و تغییـر خانه‌هـای درون‌گـرای قاجـار بـه خانه‌هـای برون‌گـرا و متفـاوت پهلـوی اسـت و نیـاز اسـت ایـن مسـئله از زوایـای مختلفـی موردبررسـی قـرار گیـرد. مشـخصاً ایـن تغییـر یـا در لفـظ دقیق‌تـر تقابـل رویـداده شـامل بـازه وسـیعی از تغییـرات در زمینه‌هـای مختلفـی ماننـد سیاسـی، فرهنگـی، اجتماعـی، مذهبـی اسـت. بااین‌وجـود تمرکـز ایـن پژوهـش بـر روی دو عامـل تغییـرات «شهرسـازی» به‌عنـوان کالبـد معمـاری و تغییـرات «سیاسـی» قرارگرفتـه اسـت. معمـاری نیـز دارای اجـزای متعـددی اسـت کـه بررسـی تمامـی عوامـل آن در قالـب یـک پژوهـش امکان‌پذیـر نیسـت. بـه همیـن علـت عنصـر اصلـی ربـط دهنـده معمـاری و شهرسـازی یعنـی نمـای شـهری به‌عنـوان متغیـر اصلـی مدنظـر قرارگرفتـه اسـت. بنابرایـن افـق بررسـی ایـن پژوهـش بـه بازشناسـی ارتبـاط میـان «شهرسـازی و سیاسـت‌های سـاخت شـهر» به‌عنـوان ظـرف طراحـی و «عنصـر نمـای خارجـی در معمـاری مسـکونی» به‌عنـوان مظـروف اختصـاص یافتـه اسـت. همان‌طـور کـه پیـش از ایـن بیـان شـد، حـدود بررسـی ایـن پژوهـش تنهـا شـامل نمـای شـهری خانه‌هـای مسـکونی اسـت کـه دارای شـرایط بـه خصوصـی اسـت کـه در ادامـه بـه توضیـح مفصـل آن پرداخته‌شـده اسـت.

همچنیـن علـت انتخـاب شـهر تهـران شـهری مهـم، کلیـدی و بسـتر موردبررسـی، مرکزیـت سیاسـی آن در حکومـت قاجـار

مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی
مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲ . بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

و پهلوی است. ارتباط نزدیک و مستقیم شهر تهران با شاخصه سیاست و تمرکز قدرت در این شهر با عنوان پایتخت، باعث ایجاد بستری مطلوب برای بررسی و کشف پاسخی درخور پژوهش حاضر است. بنابراین با توجه به اجتماع شاخصه‌هایی مانند قدرت، سیاست و حکومت در این شهر خوانش بهتری از دریافت ارتباطات زمینه‌ای میان شهرسازی، معماری (خاصه عنصر نما) و سیاست صورت خواهد پذیرفت. همچنین منظور از شاخصه سیاست موردبررسی، سیاست‌های حکومتی پادشاهان وقت یا سیاست منتسب به حاکمیت وقت ایران است. دوره‌گذار به‌عنوان یک دوره مستقل دارای حیثیت و ویژگی خاص نیست و برای مدون شدن و بررسی سیر تغییر نیاز است همواره دو دوره اواخر قاجار و اوایل پهلوی نیز موردبررسی قرار گیرد. جالب آن‌که هر دو این سبک‌ها به‌نوعی وامدار بعضی نگرش‌های معماری غیر ایرانی هستند.

هدف از این پژوهش دریافت پاسخی درخور برای سؤالات ذیل خواهد بود:

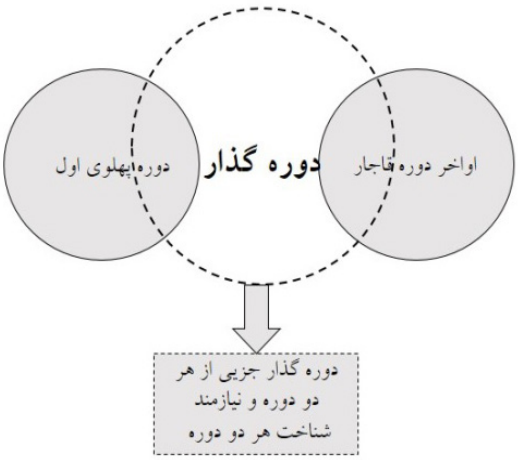
- سیر ارتباط تأثیرگذاری شاخصه سیاست بر شهرسازی در دوره انتقال یا گذار به چه صورت بوده است؟
- سیر ارتباط تأثیرگذاری شاخصه سیاست بر کلیت کالبد معماری و به‌صورت ویژه عنصر نمای شهری به‌عنوان وجه مشترک میان معماری و شهرسازی در دوره انتقال یا گذار به چه صورت بوده است؟

در صورت پذیرش این فرضیه که تاریخ و معماری دارای سیر تحول خطی و پیوسته است امکان دریافت پاسخ برای سؤالات مطرح‌شده ممکن است. به عبارت بهتر به‌دلیل وجود نداشتن شناخت کافی از دوره‌گذار، با بررسی عوامل و تحولات سیاسی، معماری و شهرسازی قبل و بعد این دوره، به نتایج صحیح از تغییرات صورت گرفته در دوره‌گذار دست خواهیم یافت.

۲- مبانی نظری تحقیق

۲-۱. دوره انتقال یا گذار

دوره‌گذار دارای ماهیت سیال است؛ نقطه ابتدا و انتها ندارد و به بیان بهتر دارای ماهیت مطلق وجودی نیست و تنها دارای ماهیت معنوی است. بنابراین نیاز است برای بررسی هر شاخصه اعم از شهرسازی، معماری و سیاست، هر دو دوره اواخر قاجار و پهلوی اول بررسی‌شده و اتفاقات رویداده میان این دو دوره به‌عنوان دوره‌گذار در نظر گرفته شود. همچنین با شناخت کامل دوره قبل و بعد می‌توان به پاسخ دقیق‌تر و کامل‌تری از اتفاق رویداده در دوره‌گذار دست‌یافت و ابهام موجود در این دوره در شاخصه‌های موردبررسی کاهش می‌یابد. برای تعریف بهتر این دوره و شاخصه‌های آن بازه تاریخی متناسب ارائه خواهد شد که در قسمت دوره‌گذار از منظر تاریخی ارائه خواهد شد.

تصویر ۱. نحوه بررسی دوره‌گذار در تمامی شاخصه‌ها و متغیرهای موردبررسی (مأخذ: نگارندگان).

۲-۱-۱. تعریف دوره انتقال یا دوره‌گذار

در این پژوهش منظور از دوره انتقال یا گذار دوره‌ای است که به‌نوعی معماری و متعلقات آن دارای جابجایی و انتقال، نه در راستای سیر پیشین خود، بلکه در یک‌جهت و سمت‌وسوی جدید و حتی مخالف با جهت قبلی خود گام برداشته است. در ادامه معانی لغوی برای هر دو واژه انتقال و گذار مطابق بالغت نامه‌های رایج زبان فارسی بیان‌شده است.

انتقال در لغتنامه دهخدا به معنی از جایی به جایی رفتن و نقل‌مکان نمودن و در فرهنگ فارسی عمید به معنی برگشتن از حالی به حال دیگر، منقلب شدن، دگرگون شدن، دگرگون شدن اوضاع و جابه‌جا شدن آمده است. در برخی نوشته‌ها واژه انتقال برای معماری اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی بکار گرفته‌شده و علت آن توجه به ماهیت و درمجموع صفات انتقالی بوده است. بااین‌وجود علاوه بر دارا بودن خصوصیات انتقالی، ازنظر خصوصیات معماری بسیاری از بناها دارای خصوصیات ساختاری و مفهومی کاملاً متفاوت از بناهای سنتی دوره قاجار بوده‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۳). به این دلیل انتقال نمی‌تواند واژه‌ای مناسب برای رساندن معنای کامل ماهیت دوره موردبررسی باشد.

مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی
مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲. بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

گـذار در لغتنامـه دهخـدا از مصـدر گذاشـتن بـه معنـی عبـور و گذشـتن و در فرهنـگ عمیـد بـه معنـی عبـور، مـرور، گذاشـتن و یـا گذشـتن از چیـزی عنوان‌شـده اسـت. مفهـوم واژه گـذار همخوانـی کامل‌تـری نسـبت بـه واژه انتقـال دارد؛ بـه ایـن عنـوان کـه معمـاری دوره قاجـار و درون‌گرایـی بـا ورود بـه دوره‌گـذار درگذشـته و معمـاری ایـران از آن عبـور کـرده و بـه برون‌گرایـی دوره پهلـوی رسـیده اسـت.

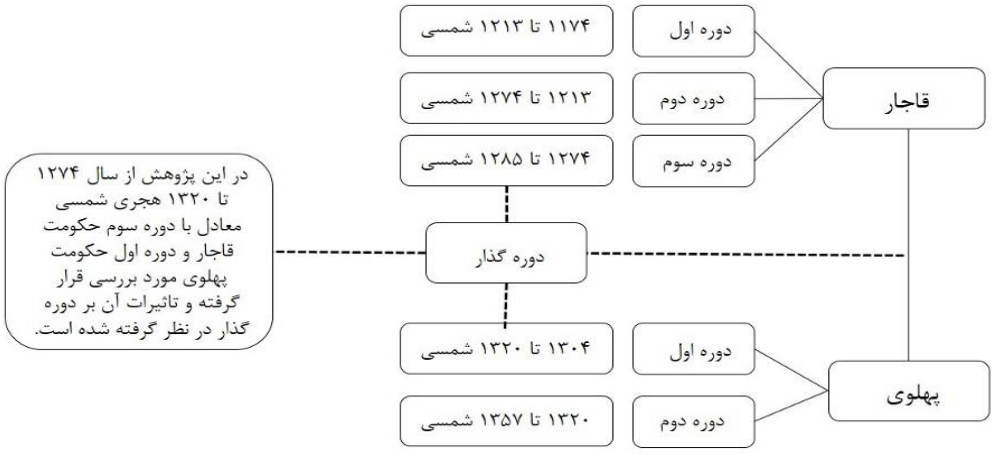
بنابرایـن به‌دلیـل تغییـر رویکـرد کلـی و اختـلاف زیـاد در معمـاری ایـن دوره بـا معمـاری ایرانـی مفاهیـم آن، محققـان بسـیاری ایـن دوره را گـذار از معمـاری ایرانـی دانسـته‌اند کـه بـا واژه انتخاب‌شـده همخوانـی معنایـی بهتـری دارد (ابراهیمـی و اسـلامی، ۱۳۸۹). دوره‌گـذار از منظـر تاریخـی به‌صـورت کلـی طبـق تعریـف ارائه‌شـده از دوره‌گـذار ایـن مفهـوم بیـش از آن‌کـه یـک مفهـوم عینـی و ملمـوس دقیـق زمانـی باشـد، شـامل یـک بـازه زمانـی سـیال بـرای ایجـاد تغییـر بـزرگ در شـاخصه‌های مختلـف ازجملـه معمـاری و شهرسـازی اسـت. بدیـن منظـور ماننـد دوره قاجـار و پهلـوی دارای تاریـخ شـروع و پایـان نیسـت و نیـاز بـه تعریـف محدوده بـرای بررسـی راحت‌تـر ایـن مفهـوم سـیال تاریخـی اسـت.

بـا توجـه بـه بررسـی‌های صـورت گرفتـه، بـر طبـق نظـر نگارنـدگان ایـن پژوهـش و مـوارد مشـابه، دوره‌گـذار از منظـر تاریخـی را معـادل بـا بـازه زمانـی دوره سـوم حکومـت قاجـار تـا دهـه اول پهلـوی در نظـر گرفته‌شـده اسـت.

لازم بـه ذکـر اسـت بـا توجـه بـه مفهـوم سـیال دوره‌گـذار در تمامـی بررسـی‌های مرتبـط بـا ایـن مفهـوم، بـازه تاریخـی معـادل و در نظـر گرفته‌شـده موردبررسـی قـرار خواهـد گرفـت.

۲-۱-۲. دوره‌گذار از منظر سیاسی

همان‌طـور کـه مشـخص اسـت ایـن دوره به‌دلیـل تغییـر حاکمیـت و سـلطنت از ثبـات لازم بـرای بررسـی برخـوردار نیسـت. بـرای شـناخت جامـع و کامـل رویدادهـای سیاسـی ایـن دوره، طبـق اصـل بیان‌شـده بـه بررسـی اواخـر دوره قاجـار و دوره بعـدازآن یعنـی دوره پهلـوی اول پرداختـه می‌شـود. به‌صـورت کلـی پژوهش‌هـای انجام‌شـده از منظـر سیاسـی دوره‌گـذار توسـط مدنـی پـور، ۱۳۸۱ بـا عنـوان " تهـران، ظهـور یـک کلان‌شـهر" و عـدل و اورکارد، ۱۳۷۵ بـا عنـوان "تهـران پایتخـت ۲۰۰ سـاله" و حبیبـی، هـوکارد و میرزائـی، ۱۳۸۴ بـا عنـوان " اطلـس کلان‌شـهر تهـران" و حبیبـی و خـادم‌زاده، ۱۳۹۲ بـا عنـوان "طبقه‌بنـدی تاریـخ معمـاری و شهرسـازی در ایـران" و رسـاله دکتـری سـلیمی، ۱۳۹۲ بـا عنـوان " سـاختار قدرتـی سیاسـی در عصـر پهلـوی اول" و حبیبـی و اهـری، ۱۳۸۷ بـا عنـوان " لالـه‌زار عرصـه تفـرج از بـاغ تـا خیابـان (شـکل‌گیری خیابـان بـه شـکل اروپایـی در دوره ناصرالدین‌شـاه(و معتمـدی، ۱۳۸۱ بـا عنـوان "جغرافیـای تاریخـی تهـران" و آبراهامیـان، ۱۳۷۷ بـا عنـوان "ایـران بیـن دو انقـلاب" انجام‌شـده اسـت. بـا بررسـی و جمع‌بنـدی پژوهش‌هـای فـوق و همچنیـن مـدارک ثبتـی موجـود در میـراث فرهنگـی از اتفاقـات و رویدادهـای سیاسـی دوره مذکـور[1] جدولـی شـامل مشـروح وقایـع مهـم رویـداده حاصل‌شـده کـه در ادامـه ارائه‌شـده اسـت.

تصویر ۲. تعیین بازه دوره‌گذار در پژوهش (مأخذ: نگارندگان).

۱- سـازمان اسـناد ملـی ایـران. اعـلان بلدیـه تهـران دربـاره نحـوه سـاخت خیابان‌هـا و دکان‌هـا. سـال ۱۳۱۳ شمسـی، شـماره ۳۱۱۱۴-۲.

مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی
مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲ . بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

جدول ۱. مهم‌ترین رویدادهای سیاسی دوره‌گذار و قبل و بعدازآن در یک نگاه (مأخذ: نگارندگان).

دوره	تغییرات سیاسی	تأثیرات معماری و شهرسازی	توضیحات
قاجار	فتحعلی شاه	افزایش کمی ساخت‌وساز	–ایجاد خندق در اطراف شهر – تهیه نخستین نقشه تهران توسط سروان ناسوک و تولید ساختمان‌ها و محل‌های تازه
	محمدشاه	ادامه روند قبلی	–ساخت‌وساز با ایجاد چند محله جدید ادامه می‌یابد. – گسترش شهر از سمت شمال شرقی
گذار یا انتقال	ناصرالدین‌شاه	– زوال برج و بارو و امنیت شهری – آغاز اقدامات اصلاح‌طلبانه امیرکبیر و در ادامه، سفرهای ناصرالدین‌شاه به فرنگ، زمینه‌ساز اصلاح ساختار شهر و دست زدن به گسترش شهر از سوی وی شد. – اتصال شهر به دروازه‌ها و ایجاد نقشه جدید (حضور خیابان‌کشی‌های جدید طبق مدل اروپایی)	–به‌دلیل سفرهای بسیار او به فرنگ خزانه خالی‌شده و شهر در امنیت ضعیفی به سر می‌برد. –نقشه جدید توسعه شهر تهران توسط شاگردان مدرسه دارالفنون (تحت سرپرستی عبدالغفار نجم الملک) – طرح توسعه شهر و استحکام زیربناها ریخته می‌شود.
	مظفرالدین شاه	– ضعف در اقدامات عمرانی –به‌دلیل اوضاع نابسامان جامعه و مشکلات داخلی و خارجی صحبت از عمران و آبادی معنا نداشت.	–دین‌های بسیار به دو دولت روسیه و انگلیس و خالی بودن خزانه – مظاهری از تمدن جدید غربی مثل تلفن، اتومبیل، صنعت چاپ برای اولین بار به ایران آمد. – ترجمه کتب روشنگر بیشتر شد. انتشار روزنامه‌ها فزونی یافت و درنهایت منجر به انقلاب مشروطه گردید.
	محمدعلی شاه	– عاری از هر اقدام اصلاحی شهری	–جنگ داخلی و شورش
	احمدشاه	– عاری از هر اقدام اصلاحی شهری	– شروع جنگ جهانی اول و کشاندن آن به خاک ایران باوجود بی‌طرفی و گرانی، قحطی، ناامنی و...
	سید ضیاءالدین طباطبایی	– دوره‌ای مملو از خدمات نمایشی و فارغ از عمران شهری و معماری قابل‌توجه (سنگ بنای شهرداری نوین نهاده شد)	–سیم‌کشی خیابان لاله‌زار و روشن شدن چراغ‌برق و احداث عمارت جدید شهرداری، کنترل بهداشت مردم پایتخت، رنگ‌آمیزی درودیوار پایتخت، حذف نوشته‌های لاتین از درودیوار شهر
پهلوی اول	رضاخان	شروع بازسازی کشور	تشکیل حکومت بر سه‌پایه ارتش جدید، بوروکراسی دولتی و حمایت دربار

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

۲-۳. شهرسازی در دوره‌گذار

همان‌گونه که پیش‌ازاین نیز بیان شد، دوره‌گذار شامل اواخر دوره‌گذار و اوایل دوره پهلوی است و برای شناخت آن نیاز است این دو دوره موردبررسی و تحلیل قرارگرفته و از راه تفسیر و تطبیق آن‌ها به شناسایی شهرسازی دوره‌گذار و شاخصه‌های آن پرداخته شود.

۲-۳-۱. شهرسازی در اواخر دوره قاجار

تغییر سیستم فکری شهرسازی و تقلید از غرب سبب ایجاد مجموعه‌ای از تغییرات شامل؛ تغییر مفهوم عنصر خیابان و تعریف مفهوم جدید برای عنصر میدان بود. میدان نقش‌جهان اصفهان نمونه‌ای از طراحی میدان موفق شهری در دوره صفوی است که شامل فضاهای زیستی، فضا گردهمایی و همراه با بدنه بازار و مسجد است که به‌صورت کلی کاربری‌های همخوان و مرتبط با احوالات روزمره مردم در اطراف آن شکل‌گرفته است. در ادامه میدان‌های ساخته‌شده در دوره قاجار دارای تفاوت‌های عمیق معنایی و عملکردی نسبت به دوره‌های قبلی خود هستند. برای درک بهتر میزان تفاوت عنصر میدان در شهرسازی دوره صفوی و قاجار، در ادامه میدان توپخانه به‌عنوان نمونه‌ای از میدان‌های دوره قاجار موردنقد و بررسی قرارگرفته است.

عنصر خیابان نیز مانند میدان دارای تفاوت‌های معنایی و ظاهری شده است. در شهرسازی دوره صفوی و پیش از آن، خیابان به‌عنوان عنصری که عملکرد آن صرفاً برای انتقال از مکانی به مکان دیگر است، در نظر گرفته می‌شود. در ادامه و باگذشت زمان خیابان به‌عنوان مفهومی وام گرفته از سیستم شهرسازی اروپایی (فرانسوی) پدید آمد که دارای عملکرد است و ماحصل تولد سبکی جدید در شهرسازی ایران بانام معماری خیابانی است (خسروی و افشار اصل، ۱۳۷۷). با ایجاد رویکرد تقلید از غرب در انتهای دوره قاجار، پس از تغییر فضاهای شهری، بافت مسکونی نیز شروع به تغییر نمود.

حجم عمده معماری در بافت‌های مسکونی به‌صورت معماری سنتی درون‌گراست و علت آن بافت ارگانیک شهرسازی است که در ادامه شروع به تغییر می‌نماید. همان‌طور که از تصویر ۴ مشخص است، باوجود تغییرات اساسی دو عنصر میدان و خیابان، حجم عمده بافت شامل؛ محلات، کوچه‌ها و خانه‌ها هنوز دارای ساختار ارگانیک و طراحی سنتی ایرانی هستند. طراحی کوچه و گذر دارای حریم و سلسله‌مراتب است و مفهوم آن هنوز به‌صورت عنصر اتصال‌دهنده باقی‌مانده است. تصویر شماره ۳ وجود حریم برای کوچه به‌عنوان عنصر اتصال‌دهنده در محله عودلاجان تهران را نمایش داده‌شده است. همان‌گونه که از تصویر مشخص است معماری سنتی بافت ارگانیک به‌صورت درون‌گراست و نمای شهری خانه‌ها تنها شامل سر در ورودی است که در قسمت نمای شهری به تفضیل ارائه خواهد شد.

تصویر ۳. محله عود لاجان تهران، نمونه طراحی کوچه با حریم مشخص در دوره قاجار و ساختمان‌های مسکونی بدون نمای شهری (مأخذ:URL1).[1]

از مهم‌ترین دلایل به وجود آمدن این سبک، مصادف بودن ورود اتومبیل به ایران در آن دوره است. این سبک تا انتهای دوره قاجار ادامه داشته و در پهلوی نیز ادامه یافت رسید) خسروی و افشار اصل، ۱۳۷۷). بنابراین تغییرات شهری یعنی هم تغییرات شهرسازی و هم تغییرات معماری (بدنه معماری یا نمای شهری) باعث به وجود آمدن سبکی بانام معماری خیابانی در اواخر دوره قاجار شد.

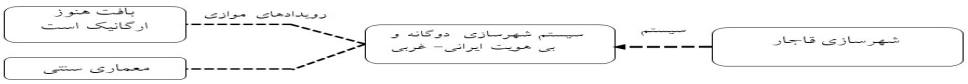
میدان توپخانه تهران در ادامه گسترش شهر در دوره دوم حکومت قاجار، حکومت ناصرالدین‌شاه، بناشده است. همان‌طور که در شکل ۵ نیز مشخص است، از فضای این میدان باوجود حجره و دیگر کاربری‌ها به‌عنوان فضای زنده و خاطره ساز شهری یاد نمی‌شود. اساساً کاربری و نحوه حضور کاربران دارای تغییرات واضح و مشخصی است و از کیفیت میدان به‌عنوان یک فضای شهری کاسته شده است. درنهایت تمامی تغییرات ایجادشده در شهرسازی کالبد شهری، عناصر و مفاهیم آن‌ها به شاخصه سیاست ارجاع داده می‌شود. علت این امر تصمیم حاکمیت وقت؛ شاه و افراد منتسب به سیاست و حکومت در بهره‌گیری از سیستم شهرسازی غربی پس از دیدار از فرنگ و سعی در تقلید بدون فکر و پیش‌زمینه از غرب است. همچنین رفت‌وآمد رجال

۱ – مأخذ: سایت اینترنتی سفرستان، ذکرشده در قسمت وب‌سایت اینترنتی مراجع.

مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی
مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲ . بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

از

تصویر ۴. خلاصه ویژگی‌های شهرسازی اواخر دوره قاجار تهران و رویدادهایی موازی با آن (مأخذ: نگارندگان).

به اروپا و هیئت حاکمیت و مستشاران آن‌ها نیز مزید بر علت شده و باعث توأم روند شیفتگی و تحولات رویداده در زمینه معماری و شهرسازی شده است. روند این تحولات درزمینه سیاسی و در ادامه آن شهرسازی و معماری شده است.

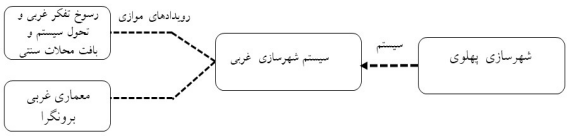
تصویر ۵. تصویر میدان توپخانه (مأخذ: آقایی سربرزه، شوشتری و رودسری، ۱۳۹۳، ۱۲۴).[1]

۲-۳-۲. شهرسازی در دوره پهلوی اول

تهران این دوره مستقیماً از کشورهای پیشرفته تبعیت می‌کند. اگر در دوره‌های قبلی شهرسازی، طراحی به فضای شهری معطوف بود و بافت شهری ارگانیک همچنان به زندگی خود ادامه می‌داد، قوانین ساختمان‌سازی طرح جامع تهران، الگوی جدیدی را به وجود آورد که ارتباط چندانی با گونه‌های ساختمانی متداول در تهران نداشت و بافت درونی شهر را نیز تحت تأثیر قرارداد. " (میر مقتدایی و طالبی، ۱۳۸۵)

بنابراین درزمینه تغییر هویت شهری در دوره پهلوی، به عبارت ساده‌تر می‌توان بیان کرد که تغییرات شهرسازی در اواخر دوره قاجار شامل تحول بستر شهری و تغییرات شهرسازی در دوره پهلوی اول، شامل تحولات عمیق‌تر شهرسازی و معماری به‌صورت توأمان بوده است.

منظر شهرسازی ایران، از دوره پهلوی به‌عنوان یکی از دوره‌های موفق ایران یاد نمی‌شود، بااین‌وجود همخوانی بیشتری در بستر کلی شهر اعم از شهرسازی و معماری وجود داشته است.

تصویر ۶. خلاصه ویژگی‌های شهرسازی دوره پهلوی اول تهران و رویدادهایی موازی با آن (مأخذ: نگارندگان).

به جهت مقایسه منصفانه شاخصه سیاست و تأثیر آن بر شهرسازی، مجدداً دو عنصر خیابان و میدان در شهرسازی پهلوی اول موردبررسی قرار می‌گیرد. با توجه به این‌که در دوره اواخر قاجار میدان توپخانه به‌عنوان نمونه موردی رصد تغییرات، موردبررسی قرار گرفت در این دوره نیز به بررسی همان میدان در دوره پهلوی اول پرداخته‌شده است

همان‌طور که از تصویر ۷ مشخص است، در ادامه تغییرات ایجادشده در اواخر قاجار، کاربری‌ها و روابط جدیدی به طراحی میدان اضافه‌شده است. الگوهای گذشته طراحی میدان تغییریافته و روابط و عناصر جدیدی به وجود آمده است. ازنظر عرض و طول محدوده و شکل ثابت مانده است. وجود طراحی منظر و قرار مسیرهای مشخص ورود پیاده و سواره از نقطه‌های شاخص طراحی جدید میدان در دوره پهلوی اول است. به‌دلیل استفاده بیشتر از خودرو در این دوره، خیابان‌های سواره‌رو با عرض بیشتر طراحی‌شده است؛ به‌گونه‌ای که کلیه مسیرهای منتهی به میدان پهن‌تر شده و به‌صورت خیابان‌های سواره‌رو تغییر شکل داده است. کاربری و حتی معماری ساختمان‌ها اطراف میدان توپخانه نیز با تقلید از معماری غربی، شکل‌گرفته است. کاربری‌های جدید شامل؛ ساختمان شهرداری و دو ساختمان دیگر با

۱ - این تصویر از جلد اول کتاب "عکس‌هایی از تهران قدیم و نگاه تطبیقی به تهران قدیم و امروز" نگارش شده توسط مجتبی آقایی سربرزه، سید محمدجواد شوشتری و بهمن بزرگی نژاد برداشت‌شده است.

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

تصویر ۷. پرسپکتیو شکل جدید میدان توپخانه در دهه اول دوره پهلوی اول (مأخذ: آقایی سربرزه، شوشتری و رودسری، ۱۳۹۳، ۱۲۶).

کاربری نظامی- اداری در طرفین خیابان‌های لاله‌زار و فردوسی در این دوره، احداث‌شده است.

تصویر ۸ بدنه غربی میدان توپخانه را به نمایش می‌گذارد. ساختمان نظمیه با نمای برون‌گرا، جفت ستون و سقف شیروانی نشانه‌ای واضح از تقلید سیستم معماری ایران در آن دوره است. نمود تقلید در دوره پهلوی اول به صورتی پررنگ‌تر از اواخر قاجار نمایش داده‌شده؛ تا حدی که شاهد سیستم شهری غربی و نمودی واضح برای سبک معماری خیابانی است. در تصویر ۹ نیز ساختمان تلگراف‌خانه در ضلع جنوبی میدان‌دیده می‌شود. فرمت سقف، ستون‌ها، تزیینات و حتی هندسه گنبد نشان از بین رفتن هویت سنتی شهرسازی ایرانی و تبدیل‌شدن چهره شهر به کپی دست‌دوم از شهرهای فرنگی دارد، هدفی که از ابتدا به خواست حاکمیت و قدرت سیاسی وقت تدوین و سیاست‌های مختص به اجرا درآمدن این خواسته، اتخاذشده بود. بنابر مستندات ارایه شده، سیستم شهرسازی و بنده شهری دوره پهلوی اول در جایگاهی بدون خلاقیت، کاملاً تقلیدی و منفعلانه از طراحی شهرسازی غربی قرار داشته است.

۲-۴. معماری در دوره‌گذار

مهم‌ترین ویژگی دوره تاریخی گذار، رویارویی سنت و تجدد است؛ همان عاملی که باعث برون‌گرایی یک‌باره کالبد خانه مسکونی ایران و تقابل معماری دو دوره متوالی شده است. دوره‌گذار متناسب با انتهایی‌ترین دوره قاجار و ابتدای دوره پهلوی در نظر گرفته‌شده است. برای پدید آمدن این نگرش و تغییر شگرف ایجادشده در معماری باید به دوره‌های پیش‌ازاین مراجعه و بررسی نمود. در ادامه روند بررسی، دو دوره ذکرشده موردبررسی و تحلیل قرارگرفته و از راه تفسیر و تطبیق آن‌ها به شناسایی معماری دوره‌گذار و شاخصه‌های آن پرداخته شود.

۲-۴-۱. معماری در اواخر دوره قاجار

تغییرات صورت پذیرفته در بسیاری از پژوهش‌ها در این دوره با واژه «شبه مدرنیسم» عنوان‌شده است. ازجمله این موارد می‌توان به پژوهش انجام‌شده توسط بانی مسعود «شبه مدرنیسم شکل‌گرفته در ایران، تقلیدی جاهلانه و نسنجیده از نظریه‌ها، روش‌ها، فنون و آرمان‌های تجربه‌شده کشورهای غربی» اشاره کرد. ظهور این پدیده در کشورهای عقب‌مانده ازآن‌روست که روشنفکران و رهبران سیاسی این جوامع در مواجه با

تصویر ۸. ساختمان چهار طبقه نظمیه، بدنه غربی میدان توپخانه در دهه اول دوره پهلوی اول (مأخذ: آقایی سربرزه، شوشتری و رودسری، ۱۳۹۳، ۱۲۷).

تصویر ۹. ساختمان تلگراف‌خانه، ضلع جنوبی میدان توپخانه در دهه اول دوره پهلوی اول (مأخذ: آقایی سربرزه، شوشتری و رودسری، ۱۳۹۳، ۱۲۸).

مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی
مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲ . بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

عقب‌افتادگی خود از کشورهای پیشرفته، به علت عدم شناخت عمیق از زمینه‌های رشد فنی آن کشورها و بی‌اطلاعی از شرایط ویژه اجتماعی و تاریخی جامعه خود، دچار عقده حقارت می‌شوند. (بانی مسعود، ۱۳۸۸). ازنظر تاریخی تغییر درروش و نگرش معماران ایران از زمانی آغاز شد که ارتباط ایران با اروپا به‌طور مستقیم برقرار شد. برای اولین بار در مدرسه دارالفنون استفاده از قوس‌های نیم‌دایره رومی و ستون‌های فرنگی مشاهده شد در ادامه این دوره و در دهه آخر سلطنت ناصرالدین‌شاه، ساختمان‌ها با ظاهر کاملاً فرنگی و با تقلید کامل از معماری غرب ساخته شدند که در حقیقت هیچ نشانی از معماری سنتی ایران در آن دیده نمی‌شد. به‌عنوان مثل قصر یاقوت (۱۳۰۳ـ ۱۳۰۲هجری قمری) واقع در سرخه‌حصار تهران نمونه‌ای از معماری کاملاً تقلیدی است که با عنوان سبک معماری کارت‌پستالی از آن یاد می‌شود.

همان‌طور که پیش‌ازاین نیز ذکر شد، تولد سبکی جدید با عنوان معماری خیابانی در این دوره روی داد که هم درزمینه شهرسازی و هم در زمینه معماری تغییراتی عمیق ایجاد نمود. در این نقطه تاریخی معماری ساختمان‌ها به دو گونه کاملاً مجزا تقسیم شد؛ ساختمان‌های مجلل برای قشر شاه، اطرافیان و حتی افراد مرفه، به شکل کارت‌پستالی و کاملاً فرنگی و دیگری معماری ساختمان‌های مردم عادی که فرق چندانی با ساختمان‌های پدران آن‌ها نداشت (نیل فروشان، ۱۳۸۷، ۸۵).

۲-۴-۲. معماری در دوره پهلوی اول

در دوره پهلوی اول (۱۳۰۴-۱۳۲۰ شمسی) هنرمندان معماری ایرانی و غربی که سازنده بناهای دولتی و آموزشی و صنعتی بودند، برای اولین بار با نوعی انتخاب تاریخی روبرو شدند. معماران اگرچه متأثر از فضای سیاسی باستان‌گرایی بودند، توانستند با تعدد بناهای ساخته‌شده فضای معماری باستان‌گرایی را تنوع بخشند. به‌عنوان نمونه این بناها می‌توان به کاخ شهربانی دربند، بانک ملی، مدرسه فیروز بهرام و ساختمان فرش اشاره کرد (صارمی، ۱۳۷۹، ۴۵).

با توجه به امتداد و شکوفایی بیشتر سبک معماری خیابانی، خیابان مهم‌ترین عنصر و واقعیت عمده شهرسازی رضاشاه است. از آغاز دوره اول پهلوی رضاشاه با احداث خیابان و عناصری مانند مجسمه‌ها سعی در ایجاد منظر شهری به همراه به رخ کشیدن قدرت حکومت خود داشت. ساختار قدرت جدید در این‌سو به موفقیتی شایان توجه دست‌یافت و با ارائه یک معماری برون‌گرایی شهری به‌سرعت فرهنگ برون‌گرایی را پیاده کرد. حکومت با استفاده از شهرسازی نو خواسته و در یک کمیت فراوان و درواقع با ارائه مصداق‌های شهرسازی توانست برون‌گرایی، برگرفتن حجاب، نمایش بی‌نقاب و عرض‌اندام را تعریف کند. خیابان‌های عریض و کوچه‌های صاف همچونان که خود را در معرض نمایش می‌گذاشت به معماری گذشته فرصت عرض‌اندام داد (کیانی، ۱۳۷۹، ۱۸۳).

۲-۵. نما

نما به‌عنوان عنصر اتصال‌دهنده معماری و شهرسازی، دارای اهمیت بسیاری است. نما در معماری تنها عنصری است که بیننده را از درون معماری خانه، رویکرد و جهت‌گیری آن آگاه می‌سازد. معماری سنتی ایران دارای وجهه‌ای درون‌گرا و بدون طراحی نمای شهری است. حقیقتاً تا دوره‌گذار مفهوم نما تنها به طراحی در یا سردر اختصاص‌یافته و هر آنچه یک رهگذر یا عابر از این خانه می‌بیند، در حد یک سردر ورود است و بازشوهای دیگر به‌جز درب اصلی ورودی به سمت نمای حیاط مرکزی خانه بازشده است. از جمله علل این مسئله تفکری جمعی و توجه بسیار به مفاهیمی حریم و محرمیت، مذهب، حجاب و مفاهیم مرتبط با آن است که در نمای خانه‌ها نمود یافته است.

۲-۵-۱. نمای شهری و تعریف آن

نما در دوره قاجار و پیش از آن در دسته‌بندی نماهای درون‌گراست و عملاً نمود شهری از آن موجود نیست. منظور از نمود شهری، داشتن عناصر نما یا بازشو (درب و پنجره) در بدنه شهری و امکان دید از فضای شهری ازجمله کوی و برزن به آن است. در حقیقت در دور قاجار و پیش از آن نمای شهری تنها شامل سردر ورودی است که نمونه‌ای از آن در تصویر شماره ۳ از کوچه عود لاجان تهران ارائه شد. بقیه بازشوها رو به سمت حیاط مرکزی داشته و نما کاملاً درون‌گرا بوده است. برای شاخص سازی منظور محققان این پژوهش از واژه نمای شهری که معادل است با نمای بیرونی خانه‌های مسکونی که از فضای شهری (کوی و گذر) دارای دید است، استفاده‌شده است. بنابراین ازاین‌پس منظور از کلمه نما همان نمای شهری است که شرح آن ارائه شد. لازم به ذکر است برای بررسی نمای شهری خانه‌های درون‌گرا به بررسی سردر به‌عنوان نمای شهری یا نمود بیرونی آن‌ها اکتفا شده است.

مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی
مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲ . بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

۲-۵-۲. نمـــای شـــهری در بناهـــای مســـکونی دوره‌گـــذار

شاخصه اصلی این پژوهش بررسی " نمای شهری خانه‌های دوره‌گذار" است که درنهایت باید تأثیر شاخصه سیاست و شهرسازی در ارتباط با آن دیده شود. بنابراین مهم‌ترین قسمت این پژوهش بررسی نمای شهری است که در دو قسمت بررسی پایه‌های نظری و بررسی پژوهش موردی با استفاده از گردآوری میدانی اطلاعات و همچنین مستندات موجود سازمان‌های ذیصلاح انجام خواهد شد. در ادامه به ارائه خلاصه نتایج بررسی‌های نظری پرداخته‌شده است. برای بررسی نمای شهری خانه مسکونی دوره‌گذار باید مانند دیگر شاخصه‌ها به بررسی دو دوره اواخر قاجار و پهلوی اول پرداخته شود. بااین‌وجود نظریه‌پردازانی همچون قبادیان نمای خانه‌های مسکونی این دوره را نمای تقلیدشده از خانه‌های اروپایی دانسته و این تقلید منفعلانه را زیرمجموعه معماری کارت‌پستالی که معماری کاملاً تقلیدی است دسته‌بندی کرده‌اند.

۲-۵-۳. نمای شهری در بناهای مسکونی اواخر دوره قاجار

رویکرد خانه‌های سنتی تا اواخر دوره قاجار عموماً به‌صورت درون‌گرا و جداره بدون بازشو که تنها سردر ورودی به‌عنوان نمای شهری است، حفظ‌شده است. در ادامه و با نزدیک شدن به اواخر دوره قاجار یا دوره‌گذار، شاهد تمایل بیشتر به برون‌گرایی کالبد خانه‌ها و درنتیجه آن ایجاد نمای شهری هستیم.

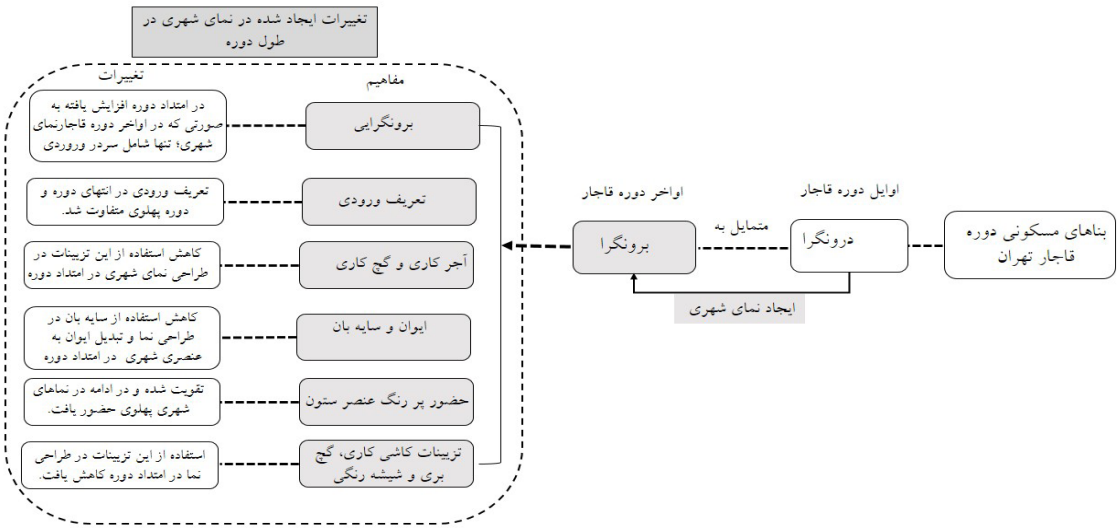
۲-۵-۴. نمای شهری در بناهای مسکونی پهلوی اول

جهان‌بینی و اصول فکری این دوره شامل ظهور اندیشه تمرکزگرا، سنت‌شکن، تجددطلب و مدرن و دارای اسلوب نظامی است که در یک دوره بیست‌ساله به مظهر ظهور رسیده است. ساختار دولت نیز به‌گونه‌ای شد که چنین تفکری را به اجرا درآورد.

در این دوره پنجره‌ها یکی پس از دیگری به روی کوچه‌ها و خیابان‌های جدیدالاحداث گشوده می‌شوند دیوارهای حیاط کوتاه‌تر و شکیل‌تر می‌شوند. خیابان‌های پهن و کوچه‌های نوخاسته، میدان دید کافی در اختیار بینندگان رهگذر می‌گذارند و صاحبان بناها ناگزیرند به‌حکم ضرورت و آبرو در عرضه آنچه به نمایش می‌گذارند سلیقه بیشتری به خرج بدهند و سلیقه دیگران را نیز در نظر بگیرند (رجبی، ۱۳۵۵، ۱۱۲). این جریان در دوره پهلوی دوم به یک جریان غالب و تأثیرگذار بدل گشت و ماحصل صورت ایرانی آن با عنوان معماری شبه مدرنیستی نام‌گذاری گردید (بانی مسعود، ۱۳۸۸، ۲۶۳).

۳- مرور ادبیات پژوهش

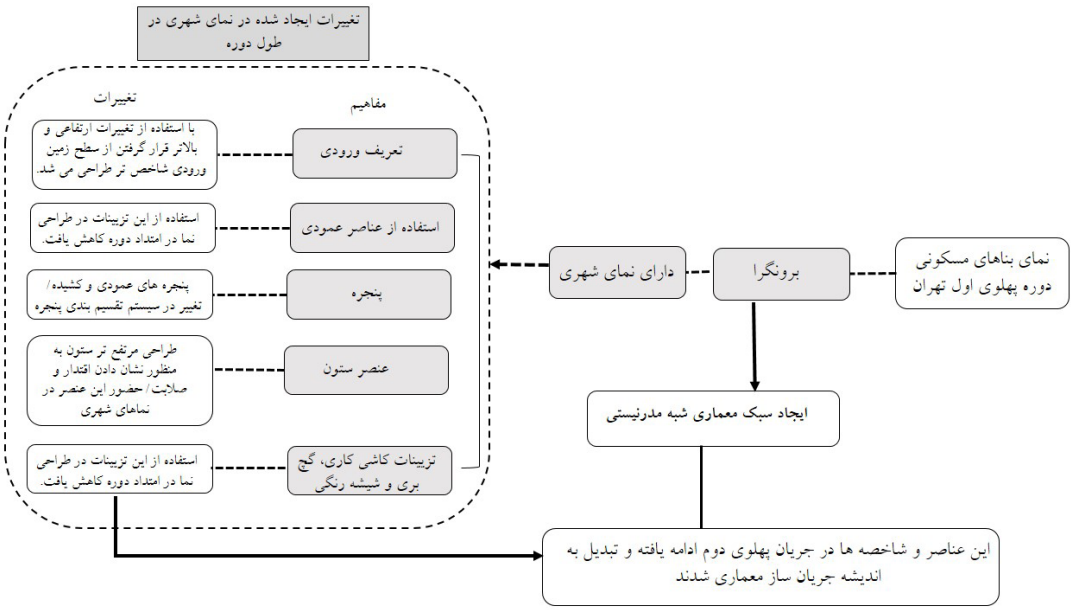
با توجه به این‌که هدف اصلی این پژوهش شناسایی یک عامل اختصاصی یعنی نمای شهری از یکی از سبک‌های معماری ایران یعنی دوره‌گذار در شهر تهران است، مرور ادبیان این پژوهش می‌تواند به سه دسته اصلی تقسیم شود؛

تصویر ۱۰. خلاصه مفاهیم، عناصر و شاخصه‌های نما و تغییرات آن در نمای شهری بناهای مسکونی دوره قاجار تهران (مأخذ: نگارندگان).

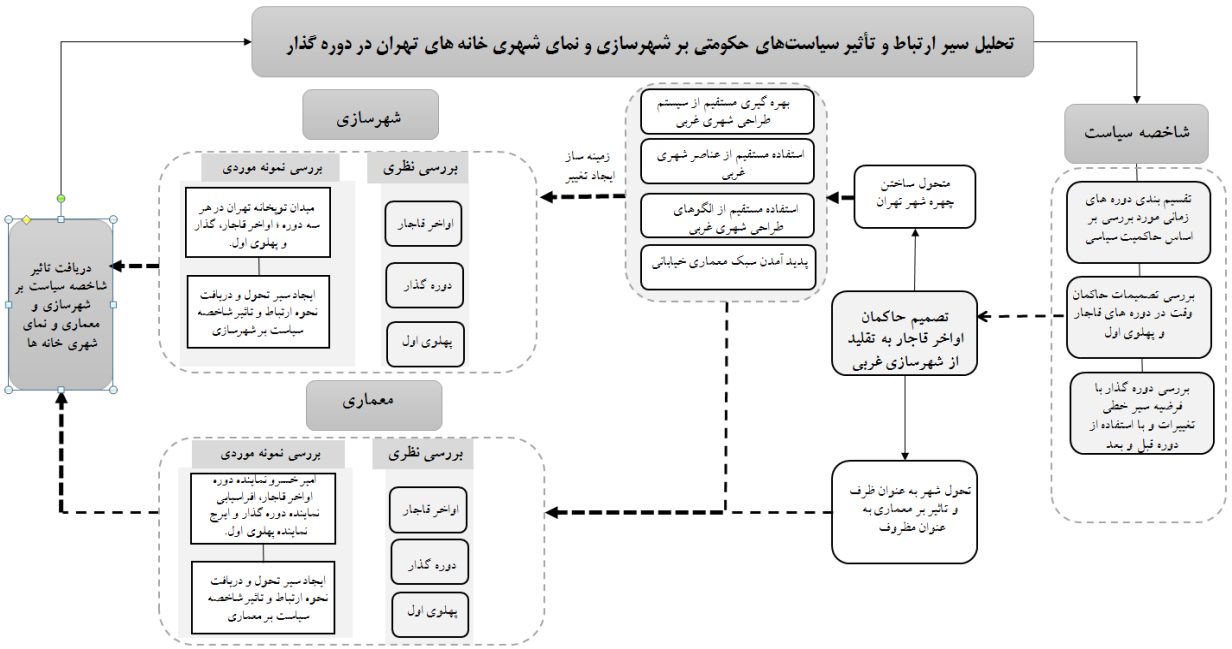
مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی
مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲ . بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

تصویر ۱۱. خلاصه مفاهیم، عناصر و شاخصه‌های نما و تغییرات آن در نمای بناهای مسکونی دوره پهلوی تهران (مأخذ: نگارندگان).

مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی
مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲ . بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021

تصویر ۱۲. مدل مفهومی پژوهش (مأخذ: نگارندگان).

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

- دسته اول؛ سبک و دوره: پژوهش‌هایی که به بررسی سبک و دوره خاص از معماری ایران یا جهان پرداخته‌اند.
- دسته دوم؛ عنصر نما: پژوهش‌هایی که به‌صورت اختصاصی به بررسی نما خصوصاً نمای شهری پرداخته‌اند.
- دسته سوم؛ سیاست: پژوهش‌هایی که به بررسی ارتباط میان شاخصه سیاست با معماری یا شهرسازی پرداخته‌اند.
- دسته چهارم؛ شهر تهران: پژوهش‌های انجام‌شده درزمینه معماری یا شهرسازی شهر تهران

در ادامه جدولی به جهت ارائه خلاصه تمامی پژوهش‌های دارای ارزش و ارتباط با پژوهش حاضر که حداقل یکی از چهار دسته اصلی ذکرشده به‌عنوان موضوع اصلی پژوهش مدنظر قرارگرفته، گردآوری‌شده است.

جدول ۲. مرور ادبیات پژوهش مرتبط با سه شاخصه اصلی پژوهش (مأخذ: نگارندگان).

ردیف	عنوان پژوهش	نام نویسنده/ نویسندگان	نوع پژوهش	سال انتشار	موضوع اصلی	خلاصه مهم‌ترین نکات پژوهش انجام‌شده
۱	نظریه‌ای برای سبک	آکرمن	مقاله	۱۹۶۲ میلادی	سبک و دوره	ارائه الگویی برای نظریات وازاری پرداخته و تقسیم‌بندی سبک هنری هر هنرمند به مراحل؛ "ظهور"، " بلوغ" و"زوال" در زمان تغییر آثار وی
۲	تاریخ معماری به روش تطبیقی	فلیتشر	مقاله	۱۹۶۷ میلادی	سبک و دوره- عنصر نما	مشخص شدن سبک‌ها بر اساس دوره تاریخی آن‌ها با استفاده از روش ریخت‌شناسی و مقایسه طاق‌ها در معماری خصوصاً سبک نورمن انگلیسی، یونان باستان، روم و گوتیک یکسان نبودن نشانه‌های ظاهری تمامی بناهای متعلق به یک دوره
۳	معماری ایران در عصر پهلوی	رجبی	کتاب	۱۳۵۵ شمسی	سبک و دوره- سیاست- تهران- عنصر نما	اولین کتاب در زمینه بررسی معماری عصر پهلوی با رویکردی سیاسی و همراه با برداشت میدانی ساختمان‌های مرتبط با دوره پهلوی در سه زمینه؛ معماری دولتی، معماری دولتمندان و معماری بی‌دولتان.
۴	بررسی هنر ایران	پوپ	کتاب	۱۳۶۶ شمسی	سبک و دوره- تهران	نخستین تدوین مفصل از هنر و تاریخ ایران در جهان شامل کنکاش عمیق مفصل در زمینه سبک و دوره و تاریخ هنر و معماری ایران در بازه زمانی از پیش‌ازتاریخ تا عصر حاضر
۵	نماهایی از ساختمان‌های تهران	سلطان‌زاده	کتاب	۱۳۷۳ شمسی	سبک و دوره- تهران- عنصر نما	تعریف و بسط واژه انتقال، دگرگونی در بافت شهر و انواع شیوه‌های طراحی و خصوصیات نماهای دوران انتقال می‌پردازد.
۶	نگاهی به گرایش‌های معماری در تهران	پاک‌دامن	کتاب	۱۳۷۳ شمسی	سبک و دوره- تهران- عنصر نما	بررسی شهر تهران از اواسط عصر قاجاریه تا پایان دوره پهلوی اول سپس به تطبیق موارد بررسی‌شده با سبک‌های معماری غرب به تقسیم‌بندی دوره‌ای

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

۷	مشکلات سبک‌ها	براش	مقاله	۱۹۹۴ میلادی	سبک و دوره- تاریخ هنر	به بسط و توسعه نظریه هگل و تلفیق آن با روش تجربه‌گرایان اقدام کرد. به عبارتی ضمن اعتقاد به وجود رابطه میان روح زمان و تولیدات هنری کوشید از طریق مطالعه دقیق آثار هنری و کوشش برای تعیین صفاتی قابل‌فهم در آثار هنری به شناخت روح هر دوره نائل شوند.
۸	سبک به‌عنوان اصل مهم در تفسیر تاریخی	فردریچ	مقاله	۱۹۹۵ میلادی	سبک و دوره- تاریخ هنر	این محقق به نقد نظریات بوکهارت در زمینه رنسانس و دیگر نظرات وی درباره باروک پرداخته است.
۹	بررسی تطبیقی معماری و شهرسازی معاصر ایران با اروپا	اعتصام	مقاله	۱۳۷۴ شمسی	سبک و دوره- سیاست- تهران	مقایسه معماری و شهرسازی ایران با اروپا به‌صورت کلی و در چهار دوره از تاریخ؛ از اواسط قاجار تا سال
۱۰	تهران پایتخت دویست‌ساله	عدل و اورکاد	کتاب	۱۳۷۵ شمسی	سبک و دوره-سیاست- تهران	مجموعه مقالاتی از صاحب‌نظران مختلف در مورد تاریخ شهرسازی و معماری تهران عمدتاً در دو عصر قاجاریه و پهلو ی
۱۱	ارزش‌های پایدار در معماری ایران	صارمی	کتاب	۱۳۷۶ شمسی	سبک و دوره- سیاست- تهران	بررسی معماری ایران و ریشه‌های آن در صدسال گذشته پرداخته که تمرکز اصلی این پژوهش به روشن شدن نحوه نگرش به معماری و شیوه‌های گوناگون آن ازنظر هنرمندان و مردم
۱۲	نقدی بر مدرنیته	هیندل	کتاب	۲۰۰۰ میلادی	سبک و دوره- تاریخ هنر	از نظر این محقق تمرکز بر زمینه تاریخی به‌عنوان پدیدآورنده هنر و سبک از نقطه‌نظرهای مشترک وینکلمان و بوکهارت است دسته‌بندی سبک‌ها بر اساس زمینه تاریخی و به مدرنیته و علت وقوع آن پرداخته است.
۱۳	تحقیق تفسیری- تاریخی در معماری	ونگ و گروت	کتاب	۲۰۰۲ میلادی	سبک و دوره- روش تحقیق	اثبات روش تفسیری – تاریخی به‌عنوان روش اصلی تحقیق در زمینه‌های تاریخ معماری
۱۴	تحقیق تاریخی- تفسیری در معماری	مهرداد قیومی بید هندی	مقاله	۱۳۸۳ شمسی	سبک و دوره- سیاست	این مقاله در حقیقت ترجمه از کتاب ونگ و گروت است که به بررسی دو نظریه ارائه‌شده توسط ونگ می‌پردازد؛ - نظریه اول: تأثیرپذیری از نظریه هگل و تغییر هنر و ایجاد سبک‌های جدید - نظریه دوم؛ روح واحد؛ باوجود ناپایداری و تغییر در فرهنگ و انسان‌ها و هنرهای مختلف ازجمله معماری، یک وحدت کلی در زمینه‌های مختلف وجود دارد
۱۵	معماری در دارالخلافه ناصری	قبادیان	کتاب	۱۳۸۳ شمسی	سبک و دوره- سیاست- تهران- عنصر نما	دریافت تناسبات دو شیوه زندگی سنتی و مدرن را در دوران قاجاریه، به‌خصوص در عصر ناصرالدین‌شاه بررسی و تجزیه‌وتحلیل عناصر نوگرایی و سنت در ساختمان‌های شاخص تهران

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

۱۶	معماری نوگرای ایرانی	قبادیان	مقاله	۱۳۸۳ شمسی	سبک و دوره- سیاست- تهران- عنصر نما	بررسی آثار معماران در دوران پهلوی اول و همچنین نظریه‌های مطرح‌شده از سمت دیگر پژوهشگران معماری نوگرای ایران؛ دوره عصر طلایی معماری مدرن در ایران با تلفیق معماری گذشته
۱۷	معماری در دوره دوم پهلوی	بارور	مقاله	۱۳۸۳ شمسی	سبک و دوره- سیاست- تهران- عنصر نما	بررسی تمام جانبه معماری ساختمان‌ها در دوره پهلوی دوم و همچنین نقدهایی بر نظریه‌های پیش از خود با بررسی بناهای مسکونی، به بررسی بناهای دولتی و عمومی
۱۸	معماری دوره پهلوی اول	کیانی	کتاب	۱۳۸۳ شمسی	سبک و دوره- سیاست- تهران- عنصر نما	شرح و بحث دگرگونی اندیشه‌ها و تغییرات بنیادین و تأثیرات آن در معماری و شهرسازی دوره‌ی بیست‌ساله پهلوی اول پردازش و آگاهی از تفکراتی است که تحول معماری معاصر ایران را خودآگاه یا ناخودآگاه شکل داده
۱۹	معماری معاصر ایران	بانی مسعود	کتاب	۱۳۸۸ شمسی	سبک و دوره- سیاست- تهران- عنصر نما	جامع‌ترین کتاب در رابطه با ساختمان‌ها و معماران معاصر محور اصلی بحث این کتاب نحوه‌ی مواجهه ما ایرانیان با عالم جدید و تأثیر آن در معماری ایران بررسی کامل معماری ایران از زاویه تاریخ اندیشه و در پنج شاخه کلی؛ آشنایی ایرانیان با مباحث غربی در دوره‌ی قاجار، معماری دوره‌ی قاجار، معماری دوره‌ی پهلوی اول، معماری دوره‌ی پهلوی دوم و معماری بعد از انقلاب اسلامی
۲۰	معماری معاصر ایران-۷۵ سال تجربه بناهای عمومی	میرمیران و اعتصام	کتاب	۱۳۸۸ شمسی	سبک و دوره- سیاست- تهران	تحلیل و ارزیابی و بیان خصوصیات کلی ساختمان‌های دولتی در عصر پهلوی و جمهوری اسلامی پرداخته و مشخصات معماری هرکدام از ساختمان‌ها و شاخصه‌های مشترک معماری جمع‌آوری و بیان‌شده
۲۱	نگاهی به پیدایی معماری نو در ایران	بارور	کتاب	۱۳۸۸ شمسی	سبک و دوره- سیاست- تهران	بررسی وقایع معماری و معماران و اشاره به شاخصه‌هایی چون شرایط اجتماعی، سیاسی و اقتصادی کشور و جهان در هر دوره خاص (گذار از قاجار به پهلوی، پهلوی اول، پهلوی دوم و جمهوری اسلامی)
۲۲	سبک‌شناسی معماری ایران	پیرنیا	کتاب	۱۳۸۹ شمسی	سبک و دوره- سیاست- تهران	بررسی معماری ایران و سبک‌شناسی؛ صرفاً معطوف به بررسی‌های معماری و مواردی چون تأثیرات اجتماعی، سیاسی و ... بهره چندانی ندارد

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

۳-۱. نوآوری پژوهش

با توجه به پیشینه پژوهش ذکر شده، پژوهش‌های کمتری در زمینه دوره انتقال یا گذار انجام شده است و نیاز به بررسی‌های بیشتر در زمینه این دوره و شاخصه‌های مرتبط با آن وجود دارد. پژوهش‌های حاضر با تمرکز بر معماری یا شهرسازی به‌عنوان زمینه مورد بررسی انجام شده است. نوآوری پژوهش حاضر، ایجاد دید کل‌نگر و بررسی توأمان شهرسازی و معماری به‌عنوان ظرف و مظروف در ارتباط با شاخصه سیاست به‌عنوان شاخصه اصلی مورد بررسی است. عنصر نمای شهری یا خارجی در معماری خانه‌های مسکونی به‌عنوان عنصر خاص، موردتوجه این پژوهش قرار گرفته که در نوع خود کم‌نظیر است.

۴- روش تحقیق

۴-۱. روش‌شناسی پژوهش

برای انجام پژوهش حاضر از رویکرد اثبات‌گرایانه استفاده‌شده است. با توجه به ماهیت پژوهش و روش آن، دستاورد و نتیجه‌گیری این

دست پژوهش‌های مانند پژوهش‌های حوزه علوم انسانی با لفظ «نظریه شبیه به فرضیه»مورد اطلاق قرار می‌گیرد.

۴-۲. متغیرها

متغیر مستقل در این پژوهش، شاخصه سیاست است که ارتباط آن با معماری و شهرسازی و دوره خاصی از معماری ایران با عنوان دوره‌گذار موردبررسی قرارگرفته است. بنابراین متغیرهای شهرسازی، معماری؛ به‌طور خاص عنصر نمای شهری آن و دوره‌گذار متغیرهای وابسته این پژوهش است. نمای خارجی به‌عنوان متغیر دارای اهمیت دوچندان است زیرا نقطه اشتراک میان وجهه معماری و شهرسازی است.

۴-۳. شیوه‌های انجام تحقیق

به‌صورت کلی شیوه‌های انجام تحقیق در پژوهش حاضر به سه مرحله اصلی تقسیم‌شده است؛

- مرحله اول: روش اسنادی که شامل بررسی مطالعات انجام‌شده در دوره زمینه دوره‌های تاریخی مرتبط، مطالعات سیاسی و معماری (نمای شهری یا خارجی) و شهرسازی است.
- مرحله دوم: مشاهده و مستندسازی نمونه‌های پژوهش یا استفاده از روشمندی ارائه شاهد (ساختمان‌های موجود از دوره‌های موردبررسی) و کنترل شواهد.
- مرحله سوم؛ ارائه تفسیر و در ادامه تحلیل از یافته‌های حاصل از دو مرحله قبل.

۴-۴. جامعه آماری

با توجه به این‌که تأکید صورت‌مسئله پژوهش بر کنکاش رابطه سیاست و معماری و شهرسازی است، طبق نظر اندیشمندان نمونه موردی‌های پژوهش از بازه خانه‌های مسکونی افراد عادی[1] (افراد غیر مرتبط باسیاست؛ شاه، سران و افراد منتسب به حکومت و دولت) انتخاب‌شده تا دارای صحت روایی بیشتری باشد. محدوده تاریخی آن نیز شامل خانه‌های دوره آخر قاجار که از سال ۱۲۷۴ شمسی تا آخر دوره اول پهلوی متناسب با سال ۱۳۲۰ شمسی است. محدوده جغرافیایی پژوهش شهر تهران است و علت این انتخاب همان‌طور که پیش‌ازاین بیان شد، اهمیت سیاسی این شهر و مرکزیت حکومت در دوره موردبررسی است.

۴-۵. روش نمونه‌گیری

بر اساس نظریات اندیشمندانی چون لیندا گروت و دیوید وانگ[2] (۱۳۹۶)، پژوهش موردی شامل ۵ ویژگی عمومی است که یکی از آن‌ها قابلیت تعمیم به نظریه است. باوجود نقدهایی در این زمینه، رابرت ین[3] با تأکید بر ویژگی اصلی پژوهش موردی این نقدها را قویاً رد کرده و بر این زمینه تأکید می‌کند که قابلیت تعمیم به نظریه، فرض علمی بسیاری از پژوهش‌های همبستگی است که در آن محقق بامطالعه یک نمونه از جمعیتی بزرگ به آن دست‌یافته و ویژگی دریافت شده را تعمیم می‌دهد. همچنین او از این قابلیت به‌عنوان نقطه قوت پژوهش موردی یادکرده و تنها به انجام یک تک آزمون اکتفا می‌کند. با توجه به موارد ذکرشده نمونه موردبررسی به‌عنوان نماینده سبک و دوره مطرح‌شده و دارای اهمیت است. بنابراین انتخاب نمونه‌ها به‌صورت انتخابی و غیر تصادفی و با قضاوت ورای مثبت پژوهشگران انتخاب‌شده است. همچنین در ادامه شروط لازم برای انتخاب نمونه از سراسر جغرافیایی بافت تاریخی تهران و دوره زمانی ذکرشده، بیان‌شده است.

۱- براساس کتاب رجبی (۱۳۵۵) با عنوان معماری معاصر ایران در عصر پهلوی، که در قسمت مرور ادبیات پژوهش بدان اشاره شد، تقسیم‌بندی سیاسی- معماری به سه دسته اصلی قابل‌تقسیم است؛ معماری دولتی، معماری دولتمردان و معماری بی‌دولتان. بر اساس این تقسیم‌بندی گونه موردنظر این پژوهش در دسته معماری بی‌دولتان (افراد عادی و بدون سمت سیاسی- حکومتی خاص) قرار دارد.

2- Lynda Grout and David Wang

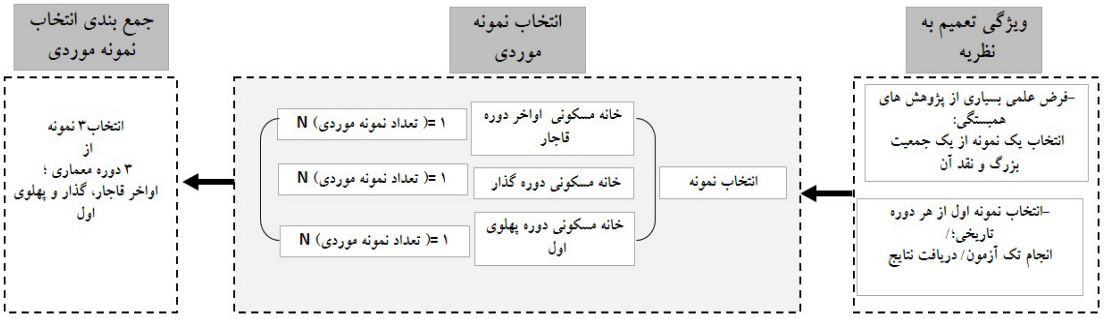
3- Robert Yin

مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی
مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲. بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

۴-۶. حجم نمونه

با توجه به روش نمونه‌گیری ارائه‌شده جمع‌بندی حجم نمونه موردی‌های انتخاب‌شده برای پژوهش حاضر به شرح زیر است.

تصویر ۱۳. جمع‌بندی نحوه حجم انتخاب نمونه موردی (مأخذ: نگارندگان).

۴-۷. ویژگی‌های انتخاب نمونه

ویژگی‌ها و شرایط انتخاب نمونه موردی برای پژوهش حاضر طبق نظر نگارندگان به شرح زیر است.

جدول ۳. شروط لازم انتخاب نمونه موردی پژوهش (مأخذ: نگارندگان).

ردیف	شروط لازم انتخاب نمونه موردی	وجود شروط در نمونه‌های انتخاب‌شده
۱	ترجیحاً از مناطق دارای بافت تاریخی تهران انتخاب شود. (به‌دلیل تأثیر شهرسازی)	✓
۲	خانه مسکونی باشد.	✓
۳	جزو خانه‌های دارای ارزش تاریخی باشد.	✓
۴	دوره تاریخی خانه‌ها در بازه شامل انتهای قاجار، گذار و پهلوی اول باشد.	✓
۵	دارای نما سالم و قابل بازدید	✓

مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی
مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲ . بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021

۴-۸. معرفی نمونه‌ها

با توجه به حجم نمونه‌های موردنظر و شروط ارائه‌شده، نمونه موردی‌های زیر برای پژوهش حاضر انتخاب‌شده و در ادامه به‌صورت کامل معرفی خواهند شد.

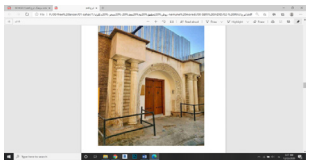
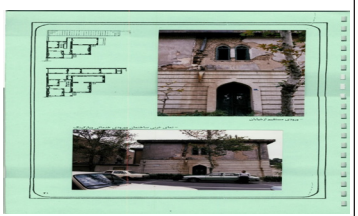
جدول ۴. جدول معرفی کلی نمونه‌های موردی پژوهش در هر سبک معماری (مأخذ: نگارندگان).

ردیف	سبک/ دوره	نمونه خانه موردبررسی	شماره ثبت اثر	نوع گرایش کالبد بنا	تعداد نمای شهری	آدرس
۱	اواخر دوره قاجار	ایرج	۱۳۸۷۵	درون‌گرا	۱	منطقه ۱۲- خیابان پامنار، بالاتر از مسجد پامنار، کوچه صوفیانی.
۲	دوره‌گذار	افراسیابی	۱۰۸۶۳	برون‌گرا	۲	منطقه ۱۳- خیابان امیرکبیر، خیابان دکتر دیالمه، مابین کوچه امین و کوچه شهید امیرحسین مقدم فر
۳	دوره پهلوی اول	امیر خسرو افشار	۲۱۲۶	برون‌گرا	۲	منطقه ۷- شرق خیابان خاقانی- واقع در ضلع شرقی دانشگاه تربیت‌معلم رجایی

در ادامه به ویژگی‌های اصلی کالبد خصوصاً نوع گرایش اصلی کالبد معماری خانه‌های مسکونی و همچنین تعداد طبقات و تعداد نمای خارجی هر نمونه موردی اشاره‌شده است.

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

جدول ۵. جدول معرفی کلی نمونه‌های پژوهش در هر سبک معماری (مأخذ: نگارندگان).

ردیف	نمونه موردبررسی	سبک/ دوره	نوع گرایش کالبد بنا	نمای شهری		ویژگی‌های شاخص نمای موردبررسی
				جبهه نما	تصویر	
۱	خانه ایرج	اواخر دوره قاجار	درون‌گرا	شرقی		سردر نیم‌دایره‌ای به همراه تزیینات نفیس گچبری و جفت ستون‌های دارای سرستون و پای ستون
۲	خانه افراسیابی	دوره‌گذار	برون‌گرا	جنوبی		ساختمان برون‌گرا با بام شیروانی و فرم تقلیدی از معماری غرب، دارای دو ورودی ایوان در جبهه جنوبی همراه با چهار جفت ستون و تزیینات گچبری که از معماری غربی تقلید نموده. عنصر ایوان شهری در نما، سلسله‌مراتب جداره سردر کاهش‌یافته و به استفاده از عنصر درب به همراه تزیینات اندک اکتفا نموده. عکس پایین برای ارائه جزییات بیشتر از دید نزدیک‌تر از نمای شهری از داخل حیاط ارائه‌شده است.
				شمالی		ورودی شمالی خانه افراسیابی به همراه تزیینات آجرکاری، بازشوها با تقسیمات ساده در نمای ساختمان.
۳	خانه امیر خسرو افشار	دوره پهلوی اول	برون‌گرا	جنوبی		ساختمان برون‌گرا با بام شیروانی و تقسیم‌بندی افقی، عناصر عمودی در طراحی نما، ترکیبی از هندسه قوس‌های ایرانی و غربی، ترکیبی از مصالح ایرانی و غربی؛ سنگ و چوب و کاشی و آجر. ایجاد حریم بیشتر برای عناصری همچون ایوان و بازگشت معانی و مفاهیم غنی معماری ایرانی به آن.
				غربی		ساختمان برون‌گرا با بام شیروانی و تقسیم‌بندی افقی، عناصر عمودی در طراحی نما و تأکید بر سردر ورودی خانه. استفاده از ترکیب قوس و ایجاد سلسله‌مراتب و حریم با عقب نشستگی و تغییر ارتفاع.

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

۵- بحث و تحلیل

با توجه به مطالعات ارائه‌شده، جمع‌بندی زیر از پژوهش حاضر قابل‌ارائه شده است.

جدول ۶ جمع‌بندی سیر تغییرات و ارتباط شاخصه سیاست، شهرسازی و نمای شهری معماری مسکونی در اواخر دوره قاجار، گذار و پهلوی اول در شهر تهران (مأخذ: نگارندگان).

دوره	تأثیر شاخصه سیاست	شاخصه	نوع تفکر و تقلید در طراحی	ویژگی	شاخصه‌های اصلی دوره
اواخر قاجار	خواست حاکمیت وقت؛ شیفتگی کامل شاه و سران، سعی در تقلید و ایجاد شهرهای غربی در ایران	شهرسازی و هویت شهری	شروع تقلید منفعلانه از الگوها و عناصر غربی در شهرسازی ایرانی	– نقطه آغاز تغییرات شهرسازی به سمت تقلید از غرب – ظهور سبک معماری خیابانی همراه با تغییر مفاهیم عناصر خیابان و میدان – بافت هنوز به‌صورت ارگانیک است کوچه‌ها دارای حریم هستند	– نقطه آغاز تغییرات شهرسازی و تقلید از شهرسازی غربی؛ تغییر مفاهیم خیابان یا گذر، میدان و دیگر عناصر شهری – نقطه آغاز ورود تزیینات و مظاهر معماری غربی به ایران – سعی در ایجاد ترکیب برخی نشانه‌های معماری غربی و ایرانی در نمای درونی – تغییر ساختار عناصر و گام برداشتن به سمت برون‌گرایی
		معماری خانه‌های مسکونی و نمای شهری آن	معماری ایرانی بدون استفاده از الگوهای غربی – نمای مسکونی؛ درون‌گر – نمای شهری؛ تنها شامل سردر ورودی	– خانه‌های مسکونی با گرایش کالبدی درون‌گرا و کمترین نمود بیرونی یا نمای شهری – گرایش کالبد خانه‌ها؛ درون‌گرایی ایرانی- سنتی -ابتدای شروع تغییرات نسبت به دوره اول قاجار (فرم، تناسبات، و تزیینات) -ابتدای شروع معماری تلفیقی؛ سنت و مدرنیته – تغییر در برخی جزییات نشانه ورود معماری غربی و سعی در تلفیق با معماری ایرانی	
گذار یا انتقال	نتیجه تغییرات سیاسی و متزلزل بودن حکومت به عنوان نمود واضحی در معماری و شهرسازی تقلیدی و بدون هویت	شهرسازی و هویت شهری	تکمیل تقلید منفعلانه از الگوها و عناصر غربی در شهرسازی ایرانی	-تکمیل تغییرات شهرسازی از معماری غربی – ادامه سبک معماری خیابانی و شروع تغییر بافت	تکمیل تغییرات شهرسازی صورت پذیرفته و تغییرات معماری اساسی و جزئی – تغییر نماها از درون‌گرا به برون گرا. – نقطه شروع ایجاد نمای برون‌گرا و نمای شهری -تقلید منفعلانه از معماری غربی و تولید سبک معماری کارت‌پستالی – ظهور تزیینات و مظاهر معماری غربی به‌صورت ترکیبی – استفاده از معماری غربی به‌صورت غالب و در ترکیب با معماری ایرانی – تغییر ساختار عناصر و برخی فضاها
		معماری خانه‌های مسکونی و نمای شهری آن	تقلید منفعلانه از معماری غربی – نمای مسکونی؛ برون‌گرا – شروع ایجاد نمای شهری	– ظهور برون‌گرایی و قرار گرفتن بازشوها در نمای رو به خیابان -بروز برون‌گرایی بیشتر و تقلید منفعلانه از معماری غربی؛ معماری کارت‌پستالی -تقلید از تمامی مؤلفه‌های نما معماری مسکونی غربی به‌صورت غالب؛ از فرم ستون تا جزییات – شروع ایجاد نمای شهری – تغییر ظاهری و مفهومی سر در ورودی خانه – دید به نمای داخلی – به وجود آمدن فضاهای جدید مانند ایوان شهری	
پهلوی اول	خواست حاکمیت وقت؛ سعی در ایجاد رویکردهای ناسیونال و ایرانی با بهره‌گیری معماری پادشاهان گذشته، استفاده از عناصر و مفاهیم دوره هخامنشی و ساسانی	شهرسازی و هویت شهری	سعی در کاهش تقلید انفعالی از شهرسازی غربی و استفاده از الگوهای شهرسازی ایرانی	– سعی در تعدیل شهرسازی غربی وارداتی با استفاده از عناصر شهرسازی	تغییر نگرش و تلاش در جهت بازگشت به تفکر اصیل طراحی معماری و شهرسازی؛ – سعی در بهبود، تقلیل و ترکیب صحیح نمود، مظاهر و تزیینات موجود از معماری غربی با معماری اصیل ایرانی – اهمیت دوباره به ایجاد حریم با مفاهیم خلاقانه و جدید؛ حریم در عین برون‌گرایی – بهره‌گیری از مفاهیم اصلی معماری ایرانی؛ ایجاد مجدد مفاهیم شکوهمندی، سلسله‌مراتب و تزیینات ارزشمند و خلاقانه -وجود تناسبات، تزیینات و عناصر غربی و ایرانی به‌صورت هم‌زمان
		معماری خانه‌های مسکونی و نمای شهری آن	تقلید منفعلانه از معماری غربی – نمای مسکونی؛ برون‌گرا نمای شهری طراحی‌شده و دارای تعامل با فضای شهری	-تغییر در هویت و شخصیت معماری برون‌گرا؛ ورود عناصر و مفاهیم ایرانی به‌صورت پررنگ‌تر -تغییر مؤلفه‌های موجود در معماری گذار مانند ورودی و ایوان شهری با ایجاد حریم بیشتر -بازگشت دوباره مفهوم سردر متناسب با معماری دوره قاجار و اواخر آن در عین مینی‌مال بودن؛ ایجاد حریم و تفکیک سردر از گذر، درب ورودی مرتفع و شاخص و دارای سلسله‌مراتب و تزیینات. – تغییر مفاهیم طراحی و سعی در ایجاد شکوه معماری ساسانی و هخامنشی؛ تقسیم‌بندی افقی، هندسه، رنگ و تناسبات. – اهمیت مجدد مفاهیم حریم و سلسله‌مراتب به شکل مدرن و متفاوت از معماری پیشین. – ترکیب توأمان و خلاقانه معماری غربی و ایرانی	

مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی
مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲ . بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

۶- نتیجه‌گیری

واکاوی و تحلیل این پژوهش درزمینه بررسی سیر ارتباط میان شاخصه «سیاست» با «شهرسازی و هویت شهری» و « عنصر نمای شهری معماری مسکونی» صورت پذیرفته است. بر اساس موارد ارائه‌شده، دگرگونی‌های صورت گرفته در «زمینه شهرسازی و هویت شهری» ارتباط مستقیم با تصمیم حاکمان وقت داشته است؛ بدین‌صورت که به خواست حاکمیت وقت برای ایجاد پایتخت تقلیدی نوین مطابق با شهرهای فرنگی، تقلیدی منفعلانه درزمینه الگوها و عناصر شهری صورت پذیرفته و به‌واسطه آن سبک معماری خیابانی پدید آمد. این تغییرات در دوره انتقال یا گذار تکمیل شد. اما با ورود به دوره پهلوی اول، طبق خواست حکومت، سعی در تعدیل الگوی وارداتی شهرسازی بازمانده قاجار و ترکیب آن با الگوهای شهرسازی ایرانی شد. بنابراین تغییرات صورت گرفته در شهرسازی ایران در دوره‌های ذکرشده، ارتباط مستقیم باسیاست و خواست حاکمیت وقت داشته است. میدان توپخانه به‌عنوان نمونه موردی بررسی‌شده درزمینه شهرسازی، نشان‌دهنده سیر تحول تغییران بیان‌شده است.

در ادامه به بررسی‌های ارائه‌شده نشان از وجود ارتباط میان شاخصه سیاست و «نمای شهری معماری مسکونی» داشته است. در دوره اواخر قاجار، رویکرد معماری مانند دوره‌های پیشین درون‌گرا بود با این وجود تزیینات اضافه‌شده به سردر خانه‌هایی مانند خانه ایرج گواه شروع تغییر نمای خارجی به‌واسطه تغییر عناصر شهرسازی مانند خیابان و کوچه است. تزییناتی همچون جفت ستون سردر ورودی که با توجه به نوع ستون و پایه ستون آن، برگرفته از معماری غربی است. در این دوره سردر هنوز دارای سلسله‌مراتب و حریم است. پس‌ازآن در دوره‌گذار به‌یک‌باره شاهد به وجود آمدن خانه‌های برونگرا به همراه عناصر چون ایوان شهری بوده که از نمونه‌های آن می‌توان به خانه افراسیابی اشاره کرد. خواست حکومت برای ارائه تهران نوین و تصمیمات سیاسی گرفته‌شده در این دوره به بار نشست و علاوه بر شهرسازی، معماری ایران نیز چهره تقلیدشده از معماری غربی بروز داد. به ارتباط بهتر در سیر ارتباط ذکرشده ابتدا شهرسازی به‌عنوان ظرف و پس‌ازآن معماری به‌عنوان مظروف با تصمیمات حکومت همراه شد. در ادامه تصمیم پهلوی اول در قالب باز زنده سازی مفاهیم و الگوهای ایرانی در معماری نیز نمود یافته و مواردی چون تغییر شکل ایوان، حریم و سلسله‌مراتب در قالبی نو بازیابی شد. بنابراین در تمامی دوره‌ها، وجود شاخصه سیاست به‌عنوان عامل مهم و تأثیرگذار ابتدا بر شهرسازی و سپس بر معماری و عنصر نمای شهری، قابل طرح بوده و تأثیر ویژه‌ای در تغییر شکل معماری مسکونی از درون‌گرای ایرانی به برونگرای غربی داشته است.

منابع

۱. ابراهیمی، سمیه و اسامی، سید غلامرضا (۱۳۸۹) »معماری و شهرسازی ایران در دوره گذار «هویت شهر، سال ۴(۶)، ۳-۱۴.
۲. اسکارچیا، جان روبرتو (۱۳۷۹) «هنر و معمار ایران« ترجمه هایده مشایخ، چاپ اول، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۳. اعتصام، ایرج (۱۳۷۴) «بررسی معماری و شهرسازی معاصر ایران با اروپا« مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ارگ بم، تهران، سازمان میراث فرهنگی.
۴. آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷) «ایران بین دو انقلاب« ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران، نشر نی.
۵. آقایی سربرزه، مجتبی و شوشتری، سید محمدجواد و بزرگی نژاد (۱۳۹۳) «عکس‌هایی از تهران قدیم و نگاه تطبیقی به تهران قدیم و امروز« چاپ دوم، تهران، سازمان زیباسازی شهر تهران.
۶. بارور، سیروس (۱۳۸۳) «معماری در دوره دوم پهلوی« معماری و فرهنگ، شماره ۱۸-۱۹: ۳۷-۴۱.
۷. بارور، سیروس (۱۳۸۸) «نگاهی به پیدایی معماری نو در ایران« تهران، نشر فضا.
۸. بانی مسعود، امیر (۱۳۸۸) «معماری معاصر ایران (در تکاپوی بین سنت و مدرنیته)« تهران، هنر معماری قرن.
۹. بانی مسعود، امیر (۱۳۸۹) «معماری غرب ریشه‌ها و مفاهیم« تهران، نشر هنر معماری قرن.
۱۰. پاکدامن، بهروز (۱۳۷۳) « نگاهی کوتاه به گرایش‌های معماری مدرن در تهران« کتاب تهران، جلد سوم، تهران، انتشارات روشنگران.
۱۱. پاکزاد، جهانشاه (۱۳۷۵) «هویت و این‌همانی با فضا« صفه، دوره ۶(۲۱-۲۲)، ۴۷-۵۸.
۱۲. پوپ، آرتور اپهام (۱۳۶۶) «بررسی هنر ایران « ترجمه مجموعه نویسندگان نجف دریابندری، تهران، علمی و فرهنگی.
۱۳. حبیبی، محسن (۱۳۷۵) «از شار تا شهر: تحلیل تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن؛ تفکر و تأثیر« تهران، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۴. حبیبی، سید محسن و هورکاد، برنارد و میرزائی، محمد (۱۳۸۴) «اطلس کلان‌شهر تهران« تهران، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
۱۵. حبیبی، محسن و اهری، زهرا (۱۳۸۷) «لاله‌زار عرصه تفرج از باغ تا خیابان (شکل‌گیری خیابان به شکل اروپایی در دوره ناصرالدین‌شاه) « هنرهای زیبا (۳۴)، ۵-۱۵.
۱۶. حبیبی، محسن و خادم‌زاده، محمدحسن (۱۳۹۲) «طبقه‌بندی تاریخ معماری و شهرسازی در ایران تدوین عناوین، معانی و مفاهیم« مجله معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، دوره ۷ (۱۳)، ۱۳-۲۲.
۱۷. خسروی، محمدباقر و افشار اصل، مهدی (۱۳۷۷)، «معماری ایران در دوره‌ی قاجار، فصل‌نامه هنر« مرکز مطالعات و تحقیقات هنری (۳۶)، ۱۲۰-۱۳۸.
۸۱. ---. (۱۳۱۶) «دانش‌نامه ایران و اسلام« جلد اول، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۹. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۶۸)، لغت‌نامه فارسی دهخدا (جلد ۱ و ۲)، تهران، دانشگاه تهران.
۲۰. ذکاوت، کامران (۱۳۸۹)، «معماری خیابانی و هویت سیمای شهری در ایران« ماهنامه فنی- تخصصی دانش نما،
۲۱. ویژه‌نامه سیما و منظر شهری (۱۷۹- ۱۸۰)، ۱۲۸-۱۴۰.
۲۲. رجبی، پرویز (۱۳۵۵) « معماری ایران در عصر پهلوی« تهران، انتشارات دانشگاه ملی ایران.
۲۳. صارمی، علی‌اکبر (۱۳۷۶) «ارزش‌های پایدار در معماری ایران« تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور

مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی
مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲ . بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]

۲۴. سجادی، فریبرز و رستمی، محسن و رستمی، ثریا (۱۳۹۳) «ریشه‌های تاریخی چالش سنت و تجدد در معماری معاصر قاجاریه (۱۷۸۵- ۱۹۲۵ میلادی)« نقش‌جهان- مطالعات نظری و فناوری‌های نوین معماری و شهرسازی، دوره ۴ (۲)، ۷۶-۸۵.
۲۵. سلطان‌زاده، حسین (۱۳۷۲) «فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران« تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۲۶. سلطان‌زاده، حسین (۱۳۷۳) «نماهایی از ساختمان‌های تهران« تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۲۷. سلیمی، فرشاد (۱۳۹۰) «ساختار قدرت سیاسی در عصر پهلوی اول» دکتری، دانشگاه شهید بهشتی، دانشگاه ادبیات و علوم انسانی گروه تاریخ.
۲۸. عدل، شهریار و اورکارد، برنار (۱۳۷۵) «تهران پایتخت دویست‌ساله« ترجمه فاطمه وثوقی‌خزایی، احمد سیدی، ابوالحسن سروقد مقدم، تهران، انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.
۲۹. صارمی، علی‌اکبر (۱۳۷۹) «ارزش‌های پایدار در معماری ایران« تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
۳۰. فلامکی، محمد منصور (۱۳۹۱) «اصل‌ها و خوانش معماری ایرانی« تهران، فضا.
۳۱. قبادیان، وحید (۱۳۸۳) «معماری نوگرای ایرانی« معماری و فرهنگ، شماره ۱۸-۱۹، ۴۲-۴۶.
۳۲. قبادیان، وحید (۱۳۸۳) «معماری در دارالخلافه ناصری« چاپ سوم، تهران، موسسه پشوتن.
۳۳. کسروی، احمد (۱۳۹۰) «تاریخ مشروطه ایران« تهران، انتشارات نگاه.
۳۴. کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۹) «معماری ایران: دوره اسلام« چاپ اول تهران، سمت.
۳۵. کیانی، مصطفی (۱۳۸۳) «معماری دوره پهلوی اول- دگرگونی اندیشه‌ها، پیدایش و شکل‌گیری معماری بیست‌ساله معاصر ایران ۱۲۹۹-۱۳۲۰« تهران: موسسه فرهنگی پژوهشی چاپ و نشر نظر.
۳۶. گلکار، کوروش (۱۳۸۹) «بازنگری در سیمای شهر« ماهنامه فنی- تخصصی دانش نما، ویژه‌نامه سیما و منظر شهری (۱۷۹- ۱۸۰)، ۴۰-۴۸.
۳۷. گروت، لیندا و دیوید وانگ (۱۳۹۶) «روشهای تحقیق در معماری« ترجمه علیرضا عینی فر، تهران، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۳۸. مختاری طالقانی، اسکندر (۱۳۹۰) «میراث معماری مدرن ایران« تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۳۹. مدنی پور، علی (۱۳۸۱) «تهران، ظهور یک کلان‌شهر« ترجمه حمید زرازوند، تهران، انتشارات پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
۴۰. معتمدی، محسن (۱۳۸۱) «جغرافیای تاریخی تهران« تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
۴۱. مهدوی نژاد، محمدجواد (۱۳۸۱) «هنر اسلامی در چالش مفاهیم معاصر و افق‌های جدید« هنرهای زیبا، دوره ۱۲(۱۲)،۲۳-۳۲.
۴۲. میر مقتدایی، مهتا و طالبی، ژاله (۱۳۸۵) «هویت کالبدی شهر، مطالعه موردی شهر تهران« تهران، مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.
۴۳. میرمیران، هادی و ایرج اعتصام (۱۳۸۸) «معماری معاصر ایران: ۷۵سال تجربه بناهای عمومی ۱۳۰۰تا ۱۳۷۵هجری شمسی« با همکاری حمید میرمیران. [زیر نظر] وزارت مسکن و شهرسازی معاونت شهرسازی و معماری. دفتر معماری و طراحی شهری. سازمان مجری ساختمان‌ها و تأسیسات دولتی و عمومی. با همکاری مهندسین مشاور نقش‌جهان ـ پارس. تهران، شرکت طرح و نشر پیام سیما.
۴۴. نبوی رضوی، سید مقداد (۱۳۹۳) «دربار شاهی و قتل ناصرالدین‌شاه، در تاریخ مکتوم« تهران، پردیس دانشگاهی.
۴۵. نجفی، موسی و فقیه حقانی، موسی (۱۳۸۱) «تاریخ تحولات سیاسی ایران« تهران، موسسه مطالعات تاریخ معماری ایران.
۴۶. نصیری انصاری، محمود (۱۳۵۰) «سیری در معماری ایران« تهران، هنر سرای عالی تهران.
۴۷. نیستانی، جواد و رمضان جماعت، مینا (۱۳۸۹) «جلوه‌های سنت و تجدد در فضاهای ورودی خانه‌های تهران دوره قاجار« نشریه هنرهای زیبا، دوره ۲ (۴۴)، ۶۵-۷۵.
۴۸. نیل فروشان، محمدرضا (۱۳۸۷) «معماری ایران از آغاز تا دوره قاجاریه« چاپ دوم، اصفهان، گنبدهای فیروزه‌ای.
۴۹. ونگ، دیوید (۱۳۸۳) «تحقیق تاریخی- تفسیری در معماری« ترجمه مهرداد قیومی بید هندی، مجله صفه، شماره ۳۹، ۶۷-۱۰۱.

50. Ackerman, James S. (1962). A Theory of Style, The Journal of Aesthetics and Art Criticism, Vol. 20, No. 3 spring, pp. 227-237.
51. Brush, Kathryn (1994). Problems of style: foundations for a History of Ornament (review), Art Bulletin, No 74.
52. Fisk.J. (2009). Shopping for pleasure: Mall, power and Resistance, in Juliet schor and Douglas b. Holt (Ed) The consumer society Reader. New York: New press.
53. Fredrich, Carl. J (1955). Style as the principle of Historical Interperitation, The Journal of Aesthetic and Art Criticism, Vol. 14, No. 2, Second Special Issue on Baroque Style in Various Arts (Dec, 1955.
54. Fletcher, Banister (1967). A History of Architecture on the Comparative Method, Charles Scribner's Sons Press.
55. Hindel, John R. (2000). Jacob Burckhardt and the Crisis of Modernity, McGill Queens University Press.

سایت‌های اینترنتی

1. https://mag.safarestan.com/%D8%B9%D9%88%D8%AF%D9%84%D8%A7%D8%AC%D8%A7%D9%86-%D8%AA%D9%87%D8%B1%D8%A7%D9%86/
2. http://www.golestanpalace.ir/%D9%85%D9%88%D8%B2%D9%87-%D9%87%D8%A7%D8%AE/agentType/View/PropertyID15/
3. http://www.golestanpalace.ir/%D9%85%D9%88%D8%B2%D9%87-%D9%87%D8%A7%D8%AE/agentType/View/PropertyID21/

مدیریت شهری
فصلنامه علمی پژوهشی
مدیریت شهری و روستایی
شماره ۶۲ . بهار ۱۴۰۰
Urban managment
No.62 Spring 2021

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-06]